

olan Bîrûnî, kendi dönemine kadar literatüre girmiş bitki türlerinin yanında Hindistan'da bulunduğu yıllarda bizzat ilgilendiği zengin bitki türlerini de bütün özellikleriyle tanıtır; bu yönüyle onun eseri diğer kaynaklardan farklıdır. Bîrûnî'nin en çok başvurduğu kaynaklar Ebû Bekir er-Râzî'nin *Sırrü'l-esrâr*'ı ile *el-Hâvî'si* ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Ne-bât*'ıdır. Verdiği ilaç isimlerinin sıra düzeni itibarıyla büyük ölçüde *Sırrü'l-esrâr*'a benzemesi dikkat çeker. İlaç yapımında kullanılan hayvansal maddeler, değerli taşlar, tuzlar, mineraller ve boyalar hususunda da Câlînûs (Galen), Huneyn b. İshak, Câhiz, Sâbit b. Kurre, Ya'kûb b. İshak el-Kindî ve İbn Mâseveyh gibi bilgilerin eserlerinden yararlandığı görülür.

Bîrûnî eserin ilk faslında "saydene / saydele" teriminin etimolojisini verir ve Arapça'daki sandal kelimesinin (parfüm ve ilaç yapımında kullanılan güzel kokulu ağaç) aslının Hintçe *çandal / çandan* olduğunu, bu ağaçtan güzel koku ve ilaç yapıp satmaya *çandana*, bu meslekle uğraşanlara *çandanânî* denildiğini, Arapça'da ç harfi bulunmadığı için onun yerine s kullanılarak bu iki kelimenin saydene ve *sandenânî* (eczacı) şeklinde Arapçalaştırıldığını söyler. Verdiği bilgiye göre ilmin adı olarak saydene kelimesi saydeleden, eczacı anlamındaki saydelânî ise saydenânîden daha yaygındır.

Eserin ikinci faslı ilaç türleriyle yapım tekniklerine ayrılmış, özellikle birleşik ilaçlarda oran çok önemli olduğundan bu işin ancak tecrübeli hekimler tarafından yapılması gereği vurgulanmıştır. Üçüncü fasılda eş değerli ilaçların kullanımında dikkat edilmesi gereken hususlar yer almaktadır. Dördüncü fasılda ilim dili niteliğiyle Arapça'nın Farsça'dan üstünlüğüne dikkat çeken Bîrûnî beşinci fasılda kendisinin ilme olan düşkünlüğünü, kaynaklardan nasıl yararlandığını ve bu konuda çok dil bilmenin önemini belirttiikten sonra eczacılıkta kullanılan malzemelerin Arapça, Farsça, Soğdca, Süryânice, Yunanca, Türkçe ve Hindistan'da konuşulan çeşitli dillerdeki isimlerini bildiğinden söz etmekte, daha sonra da eczacılıkta kullanılan birçok bitkinin ve bunlardan yapılan ilaçların adını bu dillerde vermektedir. Kitabın önemli bir yanı da bitki türlerinin yetiştiği coğrafi bölgeleri ve iklim şartlarını tanıtmalarının yanında bunların kök, gövde, dal, budak, yaprak, çiçek, tohum ve meyvelerinden hangisinin ilaç yapımında kullanıldığı hususunda ayrıntılı bilgi içermesi ve hangisinin doğal bitki, hangisinin kültür bitkisi olduğunu belirtmesidir.

Kitâbü's-Şaydene'nin 1927 yılında Zeki Velidi Togan tarafından bulunup ilim âlemine tanıtılan bir nüshası Bursa Kurşunlu Cami Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Kurşunoğlu, nr. 149). Eserin diğer yazmalarına göre daha iyi olan bu nüsha tabip Gazanfer et-Tebrîzî (ö. 678/1280'den sonra) tarafından istinsah edilip düzeltilmiştir. M. Şerefettin Yaltkaya bunun mukaddimesini Türkçe'ye çevirerek yayımlamış (*Milî Mecmua*, III [Ankara 1937]; s. 1-40), daha sonra aynı kısım Max Meyerhof tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (*Islamic Culture*, XIX [Haydarâbâd 1945], s. 323-328). Ferganalı Ebû Bekir Ali b. Osman el-Kâsânî'nin 1299'da yaptığı Farsça tercümenin eksik bir nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde olup (nr. 1789) İran'da neşredilmiştir (nşr. Minûcihr Sitûde – İrec Efşâr, Tahran 1352 hş.). Bîrûnî'nin 1000. doğum yılı münasebetiyle eserin Arapça tam metni ve İngilizce tercümesi, Hakîm Muhammed Saîd, Rânâ İhsân İlahî ve Sâmi Halef Hamârine tarafından diğer nüshaları da dikkate alınarak takdim, ta'lik ve değerlendirmeye birlikte iki cilt halinde yayımlanmıştır (*Al-Bîrûnî's Book on Pharmacy and Materia Medica*, Karachi 1973). Ubeydullah Kerimov'un inceleme ve notlarla Rusça'ya çevirdiği (Taşkent 1974) eseri Abbas Zeryâb da Farsça bir giriş ve notlarla neşretmiştir (Tahran 1370/1991).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 459; Fâzil et-Tâî, "Ma'a'l-Bîrûnî fî Kitâbi's-Şaydene", *MMİr.*, XVIII (1969), s. 13-43; K. M. Habib, "The Kitâb al-Şaidana: Structure and Approach", *Studies in History of Medicine*, I/1, New Delhi 1977, s. 63-79; Rana M. N. Ehsan Elahie, "Sources of Kitâb al-Şaidana of al-Bîrûnî", a.e., I/2 (1977), s. 118-121; Esin Kâhya, "Beyrunî ve Saydana Adlı Eseri", *Araştırma*, XI, Ankara 1979, s. 143-152; Hakîm M. Saîd, "Ebû Reyhân el-Bîrûnî fî dav'i Kitâbi's-Şaydene", *el-Fikrû'l-İslâmî ve'l-ib-dâ'u'l-İlmî*, V/1, İslâmâbâd 1995, s. 69-73; A. Dietrich, "Şandal", *El²* (İng.), IX, 9; a.mlf., "al-Şaydana", a.e., IX, 100-101.

ESİN KÂHYA

SAYFÎ

(الصيفي)

Yaz mevsiminde nâzil olan âyet ve sûrelerin ortak adı

(bk. SÛRE).

SAYFÎ b. ESLET

(bk. EBÛ KAYS).

SAYGI

Sözlükte "riayet edilmesi, yerine getirilmesi gereken, ihlâlî yasak olan; ödev, hak" anlamındaki *hürmet* ve aynı kökten olup "korkmak, çekinmek", mânasına gelen *ih-tirâm* kelimeleri Türkçe'de *saygı* kavramını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Dinî ve ahlâkî metinlerde gerek kutsala gerekse yüksek şahsiyetlere ve makamlara karşı gösterilmesi gereken saygı *ta'zîm*, *tevkîr*, *ta'zîr*, *tebcîl*, *tefhîm*, *heybet*, *me-hâbet* gibi kelimelerle anlatılmaktadır (*Li-sânü'l-'Arab*, "bcl", "fîm", "hîm", "a'z", "hyb", "vkr" md.leri; *Kâmus Tercümesi*, I, 288; II, 28, 145; III, 138, 425, 517). İbn Hazm halkın âlimlere karşı duyduğu saygıyı me-hâbet ve tebcîl kelimeleriyle ifade eder (*el-Ahlâk*, s. 21). Ayrıca "korkma, çekinme" gibi anlamlara gelen *havf*, *haşyet*, *takvâ* kelimeleri de tasavvuf ve ahlâk literatüründe patolojik anlamda değil ahlâkî mânada korkuyu, yani Allah'ın buyruklarına saygıyı ifade etmektedir. Nitekim Gazâlî, *havf* kelimesini hub (sevgi) kavramının karşısı diye düşünenler olduğunu belirttikten sonra şöyle der: "Bu görüş doğru değildir; aksine, tıpkı ilâhî güzelliğin idrakinin zorunlu biçimde sevgiyi meydana getirmesi gibi ilâhî azametinin idraki de kaçınılmaz şekilde heybet duygusu uyandırır." Ayrıca Allah'ı sevenler arasında özel yeri bulunanların korkularının sevgi makamında korku olduğunu söyleyerek bu anlamdaki korkuyu sevginin delili sayar (*İhyâ*, IV, 335-336).

Kur'an-ı Kerim'de *ta'zîm*, *ta'zîr*, *tevkîr*, *takvâ*, *huşû*, *havf* gibi kavramlar geniş anlamda Allah'a saygı için kullanılmaktadır. Feth sûresinde geçen (48/9) *ta'zîr* ve *tevkîr* kavramları tefsirlerde "Allah'a saygı ve O'nu yüceltme" diye açıklanmıştır (mese-lâ bk. Taberî, XXVI, 74-75; Şevkânî, V, 55). Özellikle *takvâ* kavramı, geçtiği hemen her âyetle "Allah'a saygı ve O'nun koyduğu kuralları ihlâl etmekten sakınma" anlamını içermektedir. *Takvânın* tâzim ile anlam ilişkisini gösteren en dikkat çekici iki örnek Hac sûresinin 30-33. âyetlerinde yer almaktadır. Bu âyetlerde Allah'ın koyduğu kanunlara, O'nun yüklediği ödevlere tâzim gösterilmesi, putlara tapmaktan kaçınılması, yalancı şahitlikten sakınılması, tevhide bağlı kalınması ve Allah'ın şiarlarına (İslâm'ın özelliği sayılan temel ilke ve kurallar) tâzim gösterilmesi gerektiğine işaret edildikten sonra, "Bunlar kalplerin *takvâsındandır*" buyrulur. Şevkânî bu

ifadeye dayanarak tâzimin takvâdan doğduğunu söylemiştir (*Fethu'l-kâdir*, III, 509).

Bu kavramlar hadislerde de saygıyı ifade edecek şekilde geçmekte, Hac sûresinin 30. âyetindeki “Allah’ın koyduğu kanunlara, ödevlere (hurumâtillâh) tâzim gösterme” ifadesi hadislerde de yer almaktadır (meselâ bk. *Müsned*, IV, 329, 330; Buhârî, “Şürût”, 15; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 158). Âşûrâ günüyle ilgili bir hadiste belirtildiğine göre (Buhârî, “Menâkıbü'l-enşâr”, 52; Müslim, “Şiyâm”, 127; Ebû Dâvûd, “Şavm”, 63, 64), Allah’ın Firavun’a karşı Mûsâ’ya ve İsrâiloğulları’na yardım ettiği gün olması dolayısıyla bu güne saygı için Medine yahudilerinin âşûrâ gününde oruç tuttuğunu öğrenen Hz. Peygamber, “Biz Mûsâ’ya sizden daha yakınız” demiş ve müslümanların da âşûrâ orucu tutmasını öğütlemiştir. Bir sahâbî Hz. Âişe ile bir sohbetten bahsederken, “Namazı devam ettirmek ve ona saygı göstermek üzerine konuştuk” der (Buhârî, “Ezân”, 39). Resûl-i Ekrem’in, “Küçüklerimize şefkat, büyüklerimize saygı göstermeyenler bizden değildir” meâlindeki sözleri (*Müsned*, I, 257; II, 207; Tirmizî, “Birr”, 15), İslâm ahlâkının ve toplum terbiyesinin en veciz kurallarından biri olarak bütün ahlâk kaynaklarında yer almıştır. Dârimî’nin *es-Sünen*’inde mukaddimenin 37. babı “Âlimlere Saygı” başlığını taşımakta, 40. bab başlığında da Hz. Peygamber’in hadislerine gösterilmesi gereken saygı tâzim ve tevâkir kavramlarıyla ifade edilmektedir.

Ahlâk düşüncesinde ahlâk anlayışları gayeci ahlâk ve ödev ahlâkı diye ikiye ayrılır; ödev ahlâkının temelini ahlâk yasasına veya bu yasanın arkasındaki otoriteye saygı olduğu belirtilir. Buna göre hiçbir ödev isteyerek ve saygıyla yapılmadıkça ahlâkî bakımdan değer taşımaz. Gayeci ahlâk anlayışında ise genellikle ahlâkî fâil için ödev veya ahlâk yasasına saygı yerine güdülen gayenin değer taşıdığı, her türlü gayede bir bencil talep bulunduğu, bunun ise ahlâkî davranışın değerini düşürdüğü belirtilir (Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 84-91, 140-143; *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 5, 12-17). Buna yakın bir yaklaşım özellikle tasavvuf ahlâkında görülmekte, bu bakımdan cennete girme ve cehennemden kurtulma şeklindeki bir amacın bile ibadetlerin ve diğer olumlu davranışların değerini düşüreceği belirtilmektedir. Hücûrî’ye göre Ebû Bekir eş-Şiblî, “Allahım! Cennet ve cehennemi senin gayb âleminin derinliklerine göm ki sana vasıtasız kulluk edilsin” demiştir (*Keşfü'l-mağcûb*, II, 557). Ebû Saîd el-Harrâz’a göre kişi na-

maza dururken tekbir için ellerini kaldırdığında kalbinde Allah’tan başka hiçbir şey kalmayacak, O’nun ululuğu karşısında duyduğu saygıdan ötürü dünyayı da âhireti de unutacaktır (Serrâc, s. 205). Gazzâlî de cennet için amel eden kişinin midesi ve cinsel arzuları için amel ettiğini söyler. Aslında insanlar kendilerini kuşatan şeylerin kölesi olurlar. Allah’tan başka şeylerin bağından kurtulup kendilerini sadece Allah’a adayanlar ise gerçek hürriyete ulaşırlar (*İhyâ*, IV, 375, 388-389).

Bazı âlimler, İslâm’daki bütün dinî ve ahlâkî vecibeleri “Allah’ın emrine saygı” (et-ta’zîm li-emrillâh) ve “Allah’ın yarattıklarına şefkat” (eş-şefakatü alâ-halkillâh) şeklinde iki gruba ayırırlar. Meselâ Fahreddin er-Râzî, A’râf sûresinin 85. âyetini tefsir ederken bu âyetteki yükümlülüklerden tevhid ve nübüvvetin ikrarıyla ilgili olanları Allah’ın emrine saygı, insanların mallarına zarar vermekten ve fesatçılıktan uzak durmakla ilgili olanları Allah’ın yarattıklarına şefkat çerçevesinde (*Meâtîhu'l-gayb*, XIV, 174), Mü’min sûresinin 7. âyetinde yer alan, meleklerin dualarında rablerini hamd ile tesbih etmelerini yine Allah’ın emrine saygı, müminler için dua etmelerini Allah’ın yarattıklarına şefkat içinde değerlendirmektedir (*a.g.e.*, XXVII, 33).

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *el-Mu’cem*, “bcl”, “hrm”, “azr”, “azm”, “hyb”, “vkr” md.leri; M. F. Abdülbâki, *Mu’cem*, “bcl”, “hrm”, “azr”, “azm”, “hyb”, “vkr” md.leri; *Müsned*, I, 257; II, 207; IV, 329, 330; Taberî, *Câmi’u'l-beyân*, XXVI, 74-75; Serrâc, *el-Lüma*, s. 205; İbn Hazm, *el-Ahlâk ve’s-siyer fi müdâvâti’n-nüfus*, Beyrut 1405/1985, s. 21; Hücûrî, *Keşfü'l-mağcûb* (trc. İ. Kuçuradi v.dğr.), Ankara 1980, s. 84-91, 140-143; a.mlf., *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi* (trc. I. Kuçuradi), Ankara 1982, s. 5, 12-17; Şevkânî, *Fethu'l-kâdir*, Beyrut 1412/1992, III, 509; V, 55.

MUSTAFA ÇAĞRICI

SAYI

İnsanoğlu gündelik hayatının bir parçası olan sayıları (aded) önce soyut biçimde tasarlayamamış, sonraları yavaş yavaş doğada gözlemlendiği benzerliklerden ziyade meselâ bir tane koyun ile bir sürü koyun arasındaki farklılıktan hareketle tasavvur etmeye başlamıştır. Bu arada iki göz, iki kulak gibi çift şeyler dikkatini çekmiş ve bunlara karşılıklılık (mütekabiliyet) ilkesini uygulamıştır. Günümüzde hâlâ nesneleri ikili gruplar halinde düzenleyerek sayan il-

kel insan toplulukları bulunmaktadır. Başlangıçta soyutlaştıramadığı sayıları çeşitli malzemelerden yararlanarak ifade eden insanoğlu bunun için çakıl taşı, diş, tezek, küçük kemik ve sert meyve tanesi gibi maddeler kullanmış, bazen da bir ağaç veya kemik parçasına çentik atarak sayıları kaydetmiştir. Orta Avrupa’da yapılan arkeolojik bir kazıda ele geçirilmiş, üzerinde elli beş çentik bulunan bir kurt kemiği bu konuda bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Bu çentikler birinde yirmi beş, diğerinde otuz olmak üzere iki grup halinde düzenlenmiştir ve her grup tekrar beşli gruplara ayrılmıştır. Öyle anlaşıyor ki sayı yazıdan önce bulunmuştur. Çünkü söz konusu çentikli kemik gibi insan eliyle yapılmış sayısal işaretler içeren nesneler otuz bin yıl kadar geriye gitmektedir. Sayı kavramının ortaya çıkışının zamanımızdan 300 bin yıl önce başladığı ve bu gelişimin tek bir kişinin ya da topluluğun keşfi olmadığı kabul edilmektedir. İlk insan ikiye kadar sayabilmiş, bundan fazlasına “çok” diyerek tek, çift ve çok kavramlarını çevresinde gördükleriyle birleştirmek suretiyle somut sayıyı düşünmüştür. Kuşun kanatlarıyla iki, yonca yapraklarıyla üç, memeli hayvanların ayaklarıyla dört ve bir elin parmaklarıyla beş ifade edilmiş, böylece zamanla sayı ve hesap kavramlarına ulaşılmıştır. Bu süreçte hemen bütün uygarlıkların yakınlık duyduğu, tam sayıların eril kabul edilen tek ve dişil kabul edilen çift sayılara ayrılması geleneği ortaya çıkmıştır.

Dilin gelişmesi soyut matematiksel düşüncenin doğmasında çok etkili olmuş, her dilde ve yazı sisteminde sayı ifade eden işaretlerle kelimeler yavaş yavaş yer almaya başlamıştır. Erken çağlardan itibaren çeşitli alfabelerde sayıları göstermek için harflerden yararlanılmıştır. Meselâ Yunan ve Kıptî harfleri, Roman rakamları bugün de geçerli konumsal olmayan sayı işaretleridir. VII. yüzyılın sonlarından itibaren İslâm dünyasında Arap harflerine sayısal değerler yüklenerek ve altmışlık yöntem uygulanarak özellikle astronomi ve trigonometri cetvellerinde cümel rakamları da denilen hesâb-ı sittînî kullanılmıştır (bk. EBCED; HESAP; TARİH DÜŞÜRME). Konumsal olmayan sayı sistemlerine bir örnek de Osmanlılar’da maliye memurları için düzenlenen siyâkat rakamlarıdır (bk. DİVAN RAKAMLARI). Bir sayı sisteminin konumsal olması demek rakamların bulundukları konuma (sayı içindeki yerlerine, basamaklara) göre değer alması demektir. Meselâ 333 sayısındaki aynı 3 rakamı sayı içinde yer aldığı konuma göre 3, 30, 300